

# Galpert Tilda

## Életrajz

*Galpert Tilda alacsony termetű idős asszony. Tartását megőrizte, arcvonásai szabályosak, tekintete léttel teli, mindig mosoly bujkál az arcán, a beszélgetőpartnerével kedvesen beszél. Az orosz magyar akcentussal beszél, és ez nem meglepő, ugyanis a családban főleg magyarul beszélnek. Jól beszél még csehül, tud jiddisül és ukránul is. Van egy érdekes, sok magyar családra jellemző szokása, a reggeli kávézás. Nem is szokás ez, hanem inkább szertartás. Rend, tisztaság és precizitás jellemzi mindenben: minden gesztusában, szavában, a lakásból is ez árad. A lakás régi, de jó állapotú, az 1930-as években épült. Ebben a lakásban minden lakói józanságáról és alaposágáról árulkodik. A bútorzat régi, masszív fotelekből, díványokból és szekrényekből áll. A házaspár már fél évszázada itt él, féltve őrzik az egykor létrehozott családi fészket. Nagyon nehéz külön beszélni a feleségről, anélkül, hogy a férjről is szólnánk. Ez egy nagyon kedves pár, koruk ellenére nagyon gyengéden viselkednek egymással.*

A nagyszüleim mind apai, mind anyai ágon Munkácsról, illetve egy Munkács környékén található községből származtak. A községet a Nagy Honvédő Háború előtt Várpalánkáknak hívták. A háború után Várpalánka megszűnt [Várpalánka természetesen nem a Nagy Honvédő Háború után vesztette el önállóságát, hanem az első világháború után. Addig Bereg vm.-hez tartozott, majd a trianoni békeszerződés – többek között – Munkácsot és környékét is Csehszlovákiának ítélte. Lásd még: Munkács. – A szerk.]. Ahogy Munkács épült, nőtt, elnyelte Várpalánkát. Most a város részét képezi [Várpalánka – kisközség volt Bereg vm. Munkácsi járásában, 1891-ben 1600, 1910-ben 1300 német, magyar és rutén lakossal. (Közigazgatásilag ide tartozott a munkácsi vár és fegyintézet.) – A szerk.].

Kárpátalja 1918-ig az Osztrák–Magyar Monarchia része volt. 1918-ban átadták a Csehszlovák Köztársaságnak [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság]. Ez volt Kárpátalja virágzásának a kora. A csehek nagyon lojális, kulturált emberek voltak, pártfogolták a zsidókat. Az ő idejük alatt kaptak a zsidók jogot állami tisztségek betöltésére, magánvállalkozások vezetésére, erről a szüleim meséltek nekem [A zsidók az emancipációt követően természetesen az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása alatt is viselhettek állami hivatalt. Idézzük Karády Viktort: „Paradox módon az állami alkalmazottak aránya különösen magas volt az ortodox vidékeken... Részletesebb vizsgálattal kimutatható, hogy az ortodox megyék állami alkalmazottai főként adminisztratív, hivatalnoki pozíciókat töltöttek be mint a falusi közigazgatás vezetői: Észak- és Kelet-Magyarországon elsősorban olyan falvakban, amelyek zsidó többséggel vagy erős zsidó kisebbséggel rendelkeztek.” Egyébként Karády becslései szerint 1910-ben az ortodox városok zsidó lakosságának 6,3%-a állt állami szolgálatban vagy dolgozott szabad/értelmiségi pályákon (ezen belül pedig 13%-uk állt állami szolgálatban, és 9,4%-uk működött tanári és tanítói pályán). (A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910), in Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok, Cserépfalvi, 1997). A „magánvállalkozások vezetésére” pedig az államnak természetesen semmilyen befolyása nem volt. (Majd csak az 1939. évi IV. tc., az ún. második zsidótörvény idején tiltották ki a zsidókat a köztisztviselői pályákról.) – A szerk.]. 1938-ban Kárpátalján megint a magyarok kerültek hatalomra, de ez már a fasiszta Magyarország volt, a fasiszta Németország

szövetsége [1938-ban Kárpátaljának csak egy része – Munkács, Ungvár és Huszt környéke – került vissza átmenetileg Magyarországhoz. Lásd: első bécsi döntés; Kárpátalja elfoglalása. – A szerk.]. A németek feletti győzelem és a második világháború befejezése után a határok megváltoztatása eredményeként 1945-ben Kárpátalja a Szovjetunió része lett.

Munkács nagyon festői helyen, a Kárpátok délnyugati lábánál fekszik. A városon keresztül folyik a Latorca. A város Ungvártól negyven kilométerre található, délkeleti irányban. Munkács kárpátaljai léptékkal nagyvárosnak számított. A huszadik század elején harminckétezer ember lakta [Az 1910. évi népszámlálás szerint Munkács lakossága 17 300 fő volt, 1938-ban volt a lakosságszám 30 000 fő körül. – A szerk.]. Munkács lakosságának több mint fele zsidó volt [Bár a város lakóinak közel a fele zsidó volt, de az 50%-os arányt valójában soha nem érték el. Lásd a „Munkács” szócikket. – A szerk.]. Éltek még ott huculok [„Huculok: sajátos népi kultúrájú ruszin (ukrán) népcsoport Ukrajnában. Településterületük a Kárpátok keleti oldalán volt Galíciában, de jelentős csoportjaik éltek a Kárpátok Máramaros vm.-i szakaszán a Tisza forrásvidékén és északi mellékviziei völgyeiben is” (Magyar Akadémiai Nagylexikon). – A szerk.], magyarok, csehek, szlovákok és más nemzetiségek képviselői. Mindannyian barátságban éltek egymással. Az emberek nemzedékeken át éltek ott együtt, és ez alatt kifejlődött bennük a türelem és tisztelet más szokások, vallások iránt. Zsidó pogrom errefelé sosem volt.

Munkácson több mint húsz imaház és zsinagóga és ezen kívül jesiva is volt. Volt zsidó iskola és zsidó gimnázium Az [elemi] iskola egyházi iskola volt, a gimnázium világi, ez sok igazhitű zsidó körében elégedetlenséget váltott ki. Volt egy külön ház, amiben két sajhet [sakter] dolgozott. Mindig rengeteg gyerek gyűlt össze náluk, akiket az anyjuk küldött oda a csirkékkel, libákkal.

Szombaton Munkács kiürült, minden zsidó a zsinagógába ment. Minden üzlet bezárt, de a nem zsidó lakosok tudták már, hogy minden szükséges dolgot csütörtökön és pénteken be kell szerezni. Szinte az egész kereskedelem a zsidók kezén volt. Volt néhány nem zsidó üzlet is, de azok távol voltak a központtól, és körülményes volt őket megközelíteni. Voltak földművelő zsidók, akiknek földjük volt [lásd: a földművelés szerepe], és voltak vállalkozók. Voltak zsidó orvosok, tanárok, jogászok is, de kevesen. Kárpátalja fakitermelő vidék, és a falerakatok nagy része zsidó kézen volt. De mint mindenütt, a legtöbb zsidó szegény volt. Az iparosok – szabók, cipészek, bádogosok, ácsok és mások – mind zsidók voltak. Munkácson sok zsidó nő készített parókát a zsidó asszonyok számára. Az emberek sokat és keményen dolgoztak, hogy el tudják tartani a családjukat. Az iparosok főleg a város központjában éltek. A parasztok a város szélén laktak, a föld ott olcsóbb volt, mint a központban, és viszonylag olcsón hozzá lehetett jutni egy-egy nagyobb földterülethez. Az iparosoknak viszont forgalmas helyen kellett lakniuk, hogy minél több vevőjük legyen.

Munkácson nagy zsidó hitközség volt. A hitközség tagjai jótékonykodtak, a gazdagok segítették a szegényeket. Sábesszkor és az ünnepeken minden szegény család asztalára macesznak, csirkének, gefilte fisnek [lásd: halételek] kellett kerülnie, erre ügyelt a hitközség. Adtak pénzt gyógyszerre, a szegény családokból származó lányok kelengyjére, és nem is lehet felsorolni, még mi mindenre.

Nálunk a családban nem volt szokás, hogy a szülők a család történetéről, a nagypapákról, nagymamákról és azok rokonairól beszéljenek. Ezért én nagyon keveset tudok róluk. Apám szülei Várpalánkán születtek és éltek. Akkor úgy tűnt, hogy a falu nagyon messze van a várostól. Várpalánkán a lakosság fele német, a fele zsidó volt. A nagypapát Ackermann Volfnak hívták. Nem tudom, hogy hívták a nagymamát, mi nagyikának hívtuk, a nevén senki sem szólította. Mindketten

az 1850-es évek táján születtek. A rokonaik közül senkit sem ismertem. A nagymamára alig emlékszem, mert ő még kisgyerekkoromban meghalt. Egyszer följött Munkácsra. Akkoriban szekéren közlekedtek, ott ült a szekéren, lógatva a lábát. Nekünk nagyon furcsának tűnt, hogy nyáron fekete ruhában és fekete kendőben van. A nagypapa is fekete színű ruhát hordott és kerek fekete kalapot. A nagypapa és a nagymama nagyon vallásos volt. Ennek megfelelően is öltözködtek [lásd: zsidó öltözködési szabályok], és hagyományos zsidó életmódot folytattak. A nagypapa szigorúan ügyelt rá, hogy minden vallási hagyományt betartsanak a családban. Apám szüleinél megtartották a sábeszt és a zsidó ünnepeket, mindent a hagyomány szellemében. Sábeszkor és a zsidó ünnepeken a nagypapa és a nagymama elment a zsinagógába. Saját helyük volt a zsinagógában. A családban jiddisül beszéltek, a nem zsidó szomszédokkal pedig magyarul, csehül. Munkácson a nem zsidó lakosok egy része is, miután a családjuk nemzedékeken át zsidók között élt, értette a jiddist, és meg is tudta magát értetni ezen a nyelven.

Apámék öten voltak testvérek. A legidősebb Dávid volt, utána apám, Ignác következett. A zsidó neve Eizik volt. A harmadik apám öccse, Jiszroel [Izrael] volt, utána következett apám húga, Mirjám. A legfiatalabb testvér Jankel volt. Apám 1885-ben született, a testvérei születési évét azonban nem tudom megmondani. Mindannyian vallásosak voltak, szentül követték a hagyományokat és az ünnepeket.

Azt tudom, hogy apám és a fiútestvérei Várpalánkán jártak német iskolába. Mindannyian jól beszéltek németül. A munkácsi fiúk az elemi iskolán kívül héderben tanultak, a lányok pedig otthon kaptak zsidó oktatást, magántanár járt hozzájuk.

Várpalánka rögtön a hegyek lábánál fekszik. A hegy körül szőlőskertek voltak. A nagypapa bort csinált, és volt egy kocsmája is. A nagyszüleim nem voltak gazdagok, de nem voltak szegények sem. A család nagy volt, és sokat költöttek a gyerekek nevelésére és iskoláztatására. Nagy házuk volt, jártam benne. Az utca felőli oldalon volt a kocsmá. Ez egy nagy helyiség volt asztalokkal, és volt egy konyha. A nagymamám főzött. Csak néhány fajta ételt lehetett kapni. A vendégek a nagyapám által készített bort itták. A várpalánkaiak rendszeresen kibérelték a kocsmát esküvőkre. A ház hátsó részében négy vagy öt szoba volt, itt laktak a nagyszüleim, és itt lakott Dávid is és Jiszroel is a családjával. Ez a ház ma is áll, most ott van a német közösség. A nagypapához és nagymamához gyalog mentünk, mindig dióval és házi süteménnyel kínáltak minket. De korán meghaltak, valamikor az 1930-as években. Még kisgyerek voltam, és szinte semmire sem emlékszem.

Apám idősebbik bátyja, Dávid örökölte a nagypapa halála után a kocsmát. Akkoriban az volt a szokás, hogy az apa a vállalkozását a legidősebb fiára hagyta, a többi fiúnak pedig magának kellett munkát keresnie. Dávid házas volt, egyetlen fia született. A Nagy Honvédő Háború ideje alatt [azaz: a második világháborúban] Dávidot koncentrációs táborba vitték, ott halt meg. A felesége a fiával Munkácson maradt, de ők is meghaltak a holokausztban. Részleteket nem tudok. Jiszroelnek volt egy sörfőzdéje. Nős volt, két fia született: Cvi 1925-ben, Cháim utána. Mindketten Izraelbe mentek, rögtön a második világháború után [Akkor még: Palesztina. Izrael Állam 1948-ban alakult meg. – A szerk.]. Ackermann Cvi most is Izraelben él, Petah Tikván. Amikor Izraelbe megyünk, mindig meglátogatjuk. Cháim Izraelben halt meg a hatnapos háború idején. Jiszroel 1944-ben halt meg, Auschwitzban. A következő volt apám húga, Mirjám. Rá nagyon jól emlékszem. Egy Feuerstein nevű zsidó kereskedőhöz ment feleségül, akinek üzlete volt Munkácson. Nekik nagyon

sok gyerekük volt, azt hiszem, tíz, sokat játszottam velük. De már nem emlékszem a nevükre. Mirjám családja nagyon vallásos volt. Apám öccsének, Jankelnek üvegcsiszoló műhelye volt. Neki is sok gyermeke született, minden évben egy. Apám, mielőtt megházasodott, a nagyapámnak segített a borkészítésben.

Anyám szülei Munkácson laktak. Ezek a nagyszüleim városi emberek voltak. Nagypapát sosem láttam, még születésem előtt meghalt. Weisz Sámuelnek hívták, a zsidó neve Smil [Smuel] volt. Nagypapa az 1850-es években született. Nagymama is akkortájt születhetett. Nagymamám nevét nem tudom, bár őt ismertem, és jól is emlékszem rá. Nekünk, unokáknak ő nagymama volt, és a felnőttek, amikor róla beszéltek, szintén nagymamának hívták. Nagypapa az 1920-as évek elején halt meg. Nagypapa halála után a nagymamával lakott a dédmamánk. Nem tudom, hogy a nagymama vagy a nagypapa anyja volt-e. A dédmama az 1930-as évek közepén halt meg, kilencvennégy éves korában. Rögtön utána a nagymama is meghalt.

Weisz nagypapa nagyon jómódú ember volt. Munkács központjában volt nagykereskedése. A nagymama, miután férjhez ment, nem dolgozott, vezette a háztartást, nevelte a gyerekeket. Ezek a nagyszüleim is nagyon vallásosak voltak. Minden zsidó hagyományt betartottak, és erre tanították a gyerekeiket is. A nagypapának szakálla volt és pajesza, kalapot viselt, és kaftánban járt. A nagymama is a zsidó hagyományoknak megfelelő hosszú, sötét ruhát viselt, és parókat hordott.

Szép nagy házuk volt. Nem emlékszem pontosan, hány szoba volt benne, de legalább hat. A házuk a Jevrejszkaja [Zsidó] utcában volt, ami teljesen zsidó környék volt. Ez az utca ma is létezik. Ebben az utcában volt a hitközség épülete is és a mikve is.

Anyámék heten voltak testvérek. Hogy pontosan mikor születtek, azt nem tudom, de föl tudom sorolni őket születési sorrendben. Mejer volt az elsőszülött. Utána született Izidor, a zsidó neve Szrol [Izrael] volt. Izidor süketnéma volt. Izidor után született Mojse [Mózes]. Aztán három lány következett. Anyám 1885-ben született. A zsidó neve Hinde volt, a hivatalos iratokban a Heléna szerepelt. Aztán következett Hanna, akit a hivatalos iratok szerint Ilonkának hívtak, és Perl, akinek a hivatalos iratokban a Piroska nevet adták. A legfiatalabb testvér Fisl volt, aki a hivatalos iratokban Fülöpként szerepelt. Nem tudom, miért került az igazolványukba az igazi zsidó nevükkel összezsengő magyar név, valószínűleg akkor ez volt az előírás. Mindannyian magyar elemibe jártak. Minden fiú héderben tanult, a lányokhoz házhoz jött a magántanár. Anyám összes testvére és a családjaik is mélyen vallásos emberek voltak, minden zsidó hagyományt megtartottak.

Nagypapa halála után a legidősebb fiú, Mejer örökölte a nagykereskedést. Izidor egy nyomdában volt szedő. Ő volt a legszebb a fiúk közül. Az 1920-as években Izidor és Mojse Budapestre költözött. Mojse egy budapesti születésű zsidó lányt vett el, és valamilyen vállalkozásba fogott. Egyetlen lánya született, aki még 1940 előtt kiment Angliába. Mojse a Nagy Honvédő Háború után még élt [vagyis túlélte a második világháborút]. A koncentrációs táborból hazatérve, 1945-ben találkoztam vele. 1947-ben halt meg. A halála után a felesége a lánya után ment Londonba. Mojsének sem a feleségét, sem a lányát nem ismertem. Izidor nem volt nő. 1944-ben halt meg a budapesti gettóban.

Hanna [Ilona] neve Ösztreicher lett, miután férjhez ment. Semmit sem tudok a férjéről. Perl, azaz Piroska Roth lett, miután férjhez ment. A férjének papírgyára volt, gazdag embernek számított.

Perlnek született egy lánya, Ilus, aki most Izraelben él. Az ő vezetékeve a házasságban Sronek lett. Amikor Izraelbe látogattunk, őt is mindig fölkerestük. Se Hanna, se Perl nem dolgozott. Perl is, a férje is, Hanna is 1944-ben halt meg a koncentrációs táborban, Auschwitzban. Jaj, ha összeszámolom, hányan meghaltak közülünk! De erről a témáról nem akarok beszélni, túl fájdalmas. Anyám legkisebb testvére, Fülöp nem dolgozott, egész életében betegeskedett. Fiatalon halt meg, 1932-ben, tuberkulózisban.

Nem tudom, hol és hogyan ismerkedtek meg egymással a szüleim. 1908-ban házasodtak össze. Természetesen zsidó esküvőjük volt [lásd: házasság, esküvői szertartás]. A részletekről nem meséltek nekem. Az esküvő után is Munkácson laktak, anyám szüleinél. A mi részünk három szobából és konyhából állt. Minden komfort nélkül éltünk. A víz egy víztartályban volt az udvaron. Onnan hordtuk be vödörrel a főzéshez és egyéb célokra. A konyhában volt egy nagy tűzhely, azon főzött anyám, és azzal fűtöttük a konyhát. A szobákban kisebb kályhák voltak. Fával fűtöttünk. Se kert, se veteményes nem volt a ház mellett, mindent a piacon vettünk meg.

A szobáink régi nehéz tölgyfabútorral voltak berendezve. Minden ajtófélfán volt mezüze. Reggel és este a férfiak hagyományos zsidó ruházatban – fekete kaftánban, kalapban – a mi házuk mellett mentek el, amikor a zsinagógába mentek imádkozni. Azt hiszem, gyerekkoromban Munkácson nem volt olyan zsidó, aki ne lett volna vallásos. A mi utcánkban minden zsidó megünnepelte a sábeszt, minden zsidó háztartás kóser volt, a nők pénteken gyertyát gyújtottak. Minden zsidó ünnepet a zsidó hagyományoknak megfelelően ünnepeltek.

Az apám nem volt magas. Kis pajesze és szakálla volt. Az utcán kalapot, kaftánt viselt, otthon kipát. Anyám szerényen, de elegánsan öltözködött, mindig sötét színekben járt, parókát viselt. A szüleim nem voltak szegények. Saját helyük volt a zsinagógában, megengedhették maguknak, hogy fizessenek érte. Rendszeresen eljártak a zsinagógába: anyám sábeszkor és a zsidó ünnepeken, apám naponta kétszer, reggel és este.

Apám bort készített, és kereskedett is vele. A borászatot még fiatalkorában tanulta ki nagypapától Várpalánkán. A szőlőt részben nagypapától, Várpalánkáról hozta, részben a szomszéd városban, Beregszászon vásárolta föl. Apám vett egy munkácsi udvarban egy pincét. Ebben a pincében állt egy óriási prés, és ott készült a bor, méghozzá kóser bor. Főleg zsidók vásároltak az apámnál bort, sábeszra. Sok vevője volt, akik tudták, hogy jó bort csinál, és mindig nála vásároltak.

Az anyám természetesen háziasszony volt, mert sok volt a gyerek. Néha volt cseléd is, amikor sok munka volt a gyerekekkel. Egy ukrán parasztlány volt, aki szinte családtag volt nálunk, főleg a mosást, takarítást csinálta, és mindent előkészített anyámnak a főzéshez. De csak anyám főzött. Másokat nem engedhetett oda, mert akkor fennállt a veszély, hogy az étel nem lesz kóser. És mindig vigyáztak arra is, hogy a cseléd ne nyúljon a borhoz, mert az apám csak kóser bort árusított. Ha pedig egy gój hozzáér a borhoz, akkor az már nem kóser.

A legnagyobb testvérem Margit volt, a zsidó neve Gitl volt, ő 1909-ben született. 1911-ben született Dávid, Fisl bátyám pedig, aki a hivatalos iratokban Fülöpként szerepelt, 1912-ben született. 1914-ben született Szeréna nővérem, akinek a zsidó neve Szura [Sára] volt. 1916-ban született Hersi, aki a hivatalos iratokban Hugóként szerepelt. 1918-ban született a bátyám, Áron. Aztán jött Perl, egy kislány, aki csecsemőkorában meghalt. 1923-ban születtem én. A zsidó nevem Tobi [Tojbe]. Én voltam a hetedik gyermek a családban. 1925-ben született Sámuel öcsém, a zsidó

neve Smil [Smuel] volt. Ez a családuk. Mára egyedül én maradtam.

A szüleink vallásos emberek voltak. Minden zsidó hagyományt nagyon szigorúan betartottak a családban. A fiúkat a születésük után nyolc nappal körülmetélték. Megtartották a szombatot és minden zsidó ünnepet. Péntek reggel anyám bárheszt sütött, és két napra előre főzött. Általában csirkét és töltött halat csinált. A sóletet, amit pénteken csinált meg, berakta a sütőbe, hogy meleg maradjon szombatig. Péntek este gyertyákat gyújtott, és áldást mondott rájuk. Az áldás alatt az arcát eltakarta a kezével. Aztán mindnyájan imádkoztunk, és „sábát sálom”-mal köszöntöttük a szombatot. Az apám megáldotta a bárheszt, és leültünk vacsorázni. Szombaton apám elment a zsinagógába. Amikor hazajött, a Tórából olvasott föl. A hetiszakaszt olvasta fel nekünk. Semmilyen munkát nem végeztünk ezen a napon. Még a lámpát sem gyújthattuk meg, egy gyufát sem gyújthattunk. Az ukrán szomszédunk jött át, ő gyújtotta meg a lámpát.

Emlékszem, hogyan zajlott a Pészah előtti takarítás. Mindent ki kellett takarítani, hogy egy morzsa se maradjon sehol. A dolgok menete a következő volt. Széder előtt egy nappal apám végigment a lakáson, mindent ellenőrzött. Anyám apám kezébe libaszárnyat (a szárny végén tollak voltak) és egy kis lapátot adott, és apám úgy járkált a szoba szegleteiben, mintha söpörne. Már nem volt mit söpörni, mert minden patyolattiszta volt. De apám jelképesen söprögetett. Aztán szándékosan elrejtettünk valahol egy kis darab hámecot, hogy megtalálja. Utána fogtunk egy régi fakanalat, ráraktuk a hámecot, egy rongydarabbal rákötöttük erre a kanálra, és elégettük. Ez volt a szokás, ez minden munkácsi zsidó családban ugyanígy zajlott le. Amikor apám már nem élt, valamelyik bátyám végezte ezt.

Munkácson volt egy zsidó pékség. Pészah előtt már egy hónappal elkezdtek maceszt gyártani. A pékséget kihomecolták, a rabbi megvizsgálta, és kiállította az igazolást arról, hogy a pékség tiszta. A pékség a maceszt kiszállította a zsidó otthonokba. A hitközség a szegényeknek ingyen adott valamennyi maceszt. Anyám hagyományos ételeket főzött Pészahkor: húslevest maceszgombóccal, töltött halat, cimeszt, rétest és süteményt [A cimesz lényegében köretféle: libaszárnyban kissé megpirított gersli, amelyet vízben főznek meg borssal és szerecsendióval ízesítve, sárgaréppával és krumplival, valamint pici cukorral. – A szerk.]. Első szédereste apám vezette a szédert. Az asztalfőre ült, és a legfiatalabb fia kérdezte a hagyományos kérdéseket [a má nistánát]. Imádkoztunk és énekeltünk. Nem emlékszem az énekek szövegére, de a dallamukra igen. Nem hívtunk vendéget az első széderestére, de a második szédereste a szüleink rokonai eljöttek hozzánk.

Jól emlékszem még Szükeszre. A szukát minden évben ugyanazokból az oldallapokból építettük, a tetőhöz pedig minden évben új nádat vásároltunk. Az ünnep nyolc napján a szukában étkeztünk, az ételt az ablakon keresztül adogattuk be. Szükeszkor volt egy hagyományos diós játék. A gyerekek az udvaron gyűltek össze, csináltak egy kis kupacot három-négy dióból, aztán egy-egy nagy dióval célba vették, megpróbálták vele szétütni a kupacot. Akinek sikerült, az az összes diót megkapta.

Ros Hásánakor a szüleim templomba mentek. Amikor hazajöttek, anyám egy tányért rakott az asztalra, amin almaszeletek voltak, és egy mézzel telt csészét, és édes és boldog évet kívánt nekünk. Jom Kipur előtt elvégeztük a kápóresz szertartást, a nők egy fehér tyúkot, a férfiak pedig egy fehér kakast lengettek meg a fejük felett. Jom Kipurkor mindannyian elmentünk a zsinagógába. Volt sófárfújás. A család minden tagja böjtölt. A böjt másnap az első csillagok megjelenésekor ért véget, és akkor a család leült vacsorázni. Hanukakor a vendégek pénzt adtak a gyerekeknek.

Otthon jiddisül beszéltünk, ez volt az anyanyelvünk. Az egész utcában jiddisül beszéltek. Amikor pedig iskolába kezdtünk járni, a barátnőikkel már csehül beszélgettünk, az 1930-as években ez volt nálunk a hivatalos nyelv.

Lehet, hogy a Nagy Honvédő Háború [= a második világháború] előtt is voltak valahol antiszemiták, de Munkácson nem voltak. Hiszen ez egy félig zsidó város volt, és ha valaki megengedett volna magának egy antiszemita kirohanást, megölték volna a zsidók. A munkácsi zsidó hitközség nagyon erős volt. Egyszer a következő történt: egy zsidó valamilyen ünnepről ment hazafelé. Prémsapka volt a fején, szőrmével beszegett ünnepi fejfedő [lásd: strájmli]. Cseh katonák mentek el mellette, lekapták a sapkát, és elfutottak vele. A zsidó elment a rabbihoz, és elmesélte neki az esetet. Másnap Munkács összes zsidója összegyűlt a cseh kaszárnya udvarán. Megtalálták a katonákat, azok elnézést kértek a férfitől, visszaadták neki a sapkát, és a rabbitól is bocsánatot kértek. Ez volt az egyetlen ilyen eset, a fiatal katonák biztosan csak viccelődni, csintalankodni akartak.

Minden munkácsi zsidó annak rendje és módja szerint megünnepelte az ünnepeket. Nagyon közel laktunk a zsinagógához, körülbelül ötven méterre volt a házunktól. Apám minden hétköznap reggel elment imádkozni a zsinagógába. A legtöbb zsidó minden reggel járt a zsinagógába. Esténként az esti imára is jártak. Néhányan otthon imádkoztak, ez nem számított elítélendőnek. A zsidó fiúknak minden nap el kellett menniük a zsinagógába imádkozni. A vallásosság általános volt, a szülők elvárták. Anyám még inkább, mint apám, ügyelt arra, hogy minden fia reggel feltétlenül felkösse a tfilint és imádkozzon. Nem tudom, hogy miért otthon imádkoztak, és miért nem mentek el a zsinagógába apámmal. A családukban minden fiúnak megvolt tizenhárom éves korában a bár micvéja. A Talmud egy szakaszából kellett fölkészülniük, és egy beszédet kellett elmondaniuk az ott összegyűlt vendégek előtt. Nagy ünnepség volt. Olyan elő nem fordulhatott például, hogy valaki rágyújtott volna szombaton [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Egy-egy udvarban több zsidó család is lakott, és mindenki tudta, hogy a szomszéd szeme elől nem lehet elrejtőzni. Az emberek féltek, hogy a szomszédok megszólják őket. Ilyen zsidó udvarok voltak akkoriban. Nem lehetett elbújni, mindenki tudott a másikról, nem lehetett megszegni az általánosan elfogadott normákat, zsidó tradíciókat, vallási törvényeket. Természetesen a kóserságot is betartották. Volt sajhet [sakter], és a gyerekek feladata volt elvinni hozzájuk a baromfit.

A szüleimet nem érdekelte a politika, csak a munkának éltek. Apám nagyon szimpatizált a kommunistákkal, de nem érte meg a szovjethatalmat, és nem tudta, mit is jelent a kommunisták uralma a valóságban. Mindig mondogatta, hogy támogatja ő a kommunizmust, a szocializmust, csak a vallást hagynák békén. Ez egy fájó pont volt. Anyám olvasta néha azokat a könyveket, amiket magamnak vettem ki, Gorkijt és más klasszikusokat. És azt mondta, hogy mindez jó, helyes, de miért kell nekik, a kommunistáknak a vallást megsemmisíteni? Számukra a vallás volt maga az élet. Hát én egy ilyen vallásos családban nőttem fel.

A gyerekek már nem lettek olyan vallásosak, mint a szülők, de mindegyikünk zsidó nevelésben részesült. A fiúk ötéves koruktól jártak a héderbe. Engem, amikor tizenkét éves lettem, anyám beíratott egy lányok számára létrehozott héderbe. Azt szerette volna, ha megtanulok imádkozni és héberül olvasni. Ennek a hédernek Béjt-Jákob volt a neve. De csak három hónapig tanultam ott, utána a magyarok kerültek hatalomra, és bezárták a hédert [Galpert Tilda 1923-ban született, tehát 1935-ben kezdett héderbe járni. A magyarok 1938-ban vették át a hatalmat Munkácson,

tehát valami más oka volt annak, hogy 3 hónap után kimaradt a héderből. – A szerk.].

Hatéves koromban beíratlak a cseh elemi iskolába, ami egy négyosztályos elemi iskola volt. Volt zsidó iskola is Munkácson, de a szüleink cseh iskolába küldtek minket, mert ez készítette elő a kereskedelmi akadémiára. Az elemi iskola után volt egy másik iskola, ami az oktatás második lépcsőfokát jelentette [Ez az iskola kb. a magyar polgári iskolának felelt meg. – A szerk.]. Az is négy éves volt, utána pedig volt még egy egyéves felkészítő kurzus a kereskedelmi akadémiára. Összesen kilenc évig tartott tehát az oktatás. Ebben az iskolában tanult mindegyik testvérem. Mindez a Csehszlovák Köztársaság idejében volt. Nagyon sok zsidó volt az iskolában, mint általában Munkácson. A nem zsidók teljesen normálisan, előítéletek nélkül közeledtek hozzánk. Sem a tanárok, sem a diákok nem különböztették meg a zsidó gyerekeket. Az iskolán kívül jártam még a munkásotthonba is. Voltak ott különböző klubok, körök. Énekeltem ott egy kórusban, tornáztam. Akkoriban nagyon aktív voltam.

A munkácsi kereskedelmi akadémián folyó képzés nagyon elismertnek számított. Az akadémia épülete még ma is megvan, nagyon szép. Az ott végzetteket szívesen fogadták a munkahelyeken, akkor ez egy nagyon magas fokú képzésnek számított. Sok Ukrajnából érkezett emigráns dolgozott ott, egyetemi professzorok, akik a szovjethatalom elől menekültek az 1917-es forradalom után. A szaktárgyakon kívül idegen nyelveket, gép- és gyorsírást tanítottak. A nővéreim, Margit és Szeréna és a bátyám, Fisl a Csehszlovák Köztársaság idején végezték el a kereskedelmi akadémiát.

Nagyon bonyodalmasan alakult a testvéreim élete. Elsőként a legnagyobb nővérem, Margit ment férjhez. A kereskedelmi akadémia befejeztével jogászként helyezkedett el egy biztosító társaságnál. A jövődöbeli férjével már gyermekkoruk óta ismerték egymást, hiszen másod-unokatestvérek voltak. A férje vezetékeve Weisz volt, az apja apám unokatestvére volt. Mindketten [azaz Margit és jövődöbelije] a forradalmi eszmék hívei voltak, és a vallást mindenestől elvetették. 1932-ben házasodtak össze. Az esküvőjük a meggyőződésük ellenére hagyományos hűpés zsidó esküvő volt. Formálisan egyeztek bele a hűpébe, hogy ne sértsék meg a szüleiket, akiknek ez nagyon fontos volt. Anyám azt mondta, hogy nem éli túl, ha a lánya esküvőjén nem lesz hűpe. Volt egy fényképünk Margit esküvőjéről: mindketten bőrkabátban vannak, Margit fehér kalapban, és mindketten nevetnek. A zsidó esküvőn a menyasszonynak végig sírnia kell, ők pedig nevetnek. Bár csak névleg állítottak hűpét, de azért mégiscsak volt hűpe. 1935-ben született a fiuk, Alekszandr, akit szülői nyomásra a nyolcadik napon az előírások szerint körülmételték. 1938-ban, amikor a fasiszta Magyarország került hatalomra Kárpátalján [lásd: első bécsi döntés; ekkor még nem került egész Kárpátalja magyar fennhatóság alá, csak Ungvár, Huszt és Munkács környéke, amelyek az első bécsi döntéssel kerültek vissza átmenetileg Csehszlovákiától. Kárpátalja többi részét 1939 márciusában szállták meg a magyar csapatok. – A szerk.], Margit férje, aki kommunista volt, emigrált a Szovjetunióba. Margit azonban Munkácson maradt, arra készült, hogy a férje után utazik, már meg is volt az útlevele, de akkor már késő volt, elkezdődött a második világháború. Munkácson maradt, a férje pedig már nem tudott Magyarországra jönni, a Szovjetunióból senkit sem engedtek ki. Nem levelezhattünk a Szovjetunió állampolgáraival, mert a külföldiekkel való levelezést ott szigorúan büntették, és megkértek, hogy ne írjunk nekik. A háború után, amikor már Ungváron laktam, ami akkor már a Szovjetunióhoz tartozott, megpróbáltam fölkeresni Margit férjét, de nem jártam sikerrel. Valószínűleg a Gulagon pusztult el, akárcsak a bátyám.

A legidősebb bátyámat, Dávidot először behívták a csehszlovák hadseregbe sorkatonai szolgálatra. A hadseregben jól alakultak a dolgai. Miután két évet leszolgált, hazajött, egy üzletben dolgozott kereskedősegédként, és 1937-ben elvett egy helyi zsidó lányt, akinek a családneve Friedmann volt. A szülei, mint a mieink is, vallásos emberek voltak. Apám ebben az évben halt meg. Az esküvő nyáron volt, de már apám nélkül, amolyan szerény esküvő, de persze a zsidó hagyományok szerint. Dávid Munkácson élt 1942-ig. 1942-ben elvitték egy munkatáborba, Ukrajnába, és még abban az évben meghalt [Föltehetően nem munkatáborba vitték, hanem munkaszolgálatra hívták be. – A szerk.].

Fisl bátyám, azaz Fülöp a sorkatonai szolgálatát szintén a csehszlovák hadseregben töltötte le, még a Csehszlovák Köztársaságban. Sok barátja volt, nem csak zsidók. Eltávozáskor sokszor a barátjával, egy cseh katonával együtt jött haza. Ez 1933-ban volt. Aztán 1939-ben, a magyarok bejövetele után, amikor megkezdődött a zsidóüldözés, Fülöp más zsidókkal együtt átlépte a határt, és a lengyelországi Katowicébe ment. Katowicében sok kárpátaljai emigráns gyűlt össze. Innen Angliába vitték őket tovább. Angliában Fülöp belépett a szabad csehszlovák hadtestbe [lásd: Csehszlovák Zászlóalj]. Ott szolgált még két unokatestvérem is anyám családjából. A második világháborúban Fülöp a nyugati fronton harcolt.

Szeréna nővérem házassága fölforgatta a családunk életét. A kereskedelmi akadémia elvégzése után Szeréna egy biztosítónál helyezkedett el. Nagyon jól dolgozott, a munkatársai szerették. Szeréna közel került a szocialista eszmékhez. Munkácson volt egy legális kommunista újság, a „Zakarpatszkaja Pravda”. Az újságot egy cseh ember, Oleksza Borkanyuk cseh parlamenti képviselő és a csehszlovák kommunista párt tagja adta ki. A kiadó nem volt illegális, Csehszlovákiában nem volt betiltva a kommunista párt. Szeréna fölajánlotta a segítségét az újságnál. Így ismerkedett meg Borkanyukkal, és egymásba szerettek. 1936-ban összeköltöztek. Természetesen nem volt vallásos esküvőjük.

Az, hogy a nővérem egy nem zsidóhoz ment hozzá, szörnyű tragédia volt a szülők számára [lásd: vegyes házasság]. Anyám egy hétig süvet ült Szerénáért, ahogy a halottakért szokás. És többet nem volt hajlandó Szerénával találkozni. Bár Szeréna férje jó férj és csodálatos ember volt, nem volt zsidó. Egy időben Munkácson laktak, kivettek egy lakást, én meg is látogattam őket. Anyámnak nem mondtam meg, hogy Szerénához megyek. Anyám soha többé nem látta őt, a jelenlétében Szerénának még a nevét sem volt szabad említeni. Ezért aztán Szeréna a férjével Ungvárra költözött, mert Munkácson nem tudtak volna megmaradni a szóbeszéd és a szülők miatt. A vagonban, ami Auschwitzba vitt minket, mondtam anyámnak, hogy „Jó lenne tudni, mi lehet Cikával”. Szerénát ugyanis otthon Cikának becéztük. Anyámerre azt mondta: „Ne is beszélj róla, nem akarom hallani.” Hát ilyen sokat jelent a vallásos zsidó nevelés, annyira mélyen beleivódott anyámba, hogy még a lányát is megtagadta miatta. Anyámnak Szeréna házassága nagy szégyen volt az emberek előtt. Úgy gondolom, hogyha nem lett volna a zsidó környezet, akkor anyám talán megbocsátott volna neki. De nem lehetett, mert ha megteszi, az emberek elítélték volna.

Borkanyuk 1938-ban a Szovjetunióba, Moszkvába ment. Miután a magyarok visszatértek, és elfoglalták Kárpátalja egy részét, Huszton működött még kommunista párt, és Borkanyuk a kárpátaljai kommunista párt titkára volt. Amikor a magyarok elfoglalták Husztot, Borkanyuk kénytelen volt a Szovjetunióba menni, mert a magyarok alatt a kommunista párt be volt tiltva. Szeréna 1939-ben a megszállás előtt [lásd: Kárpátalja elfoglalása] ment el Moszkvába. Borkanyuk a

partizánmozgalom egyik elindítója lett Kárpátalján, 1942-ben. Még abban az évben meghalt a fasiszták börtönében.

Szeréna házassága nagy megbotránkozást keltett a munkácsi zsidók körében. Munkácson ez komoly bűnnek számított. Ez lett apám halálának az oka. Apámat 1937 tavaszán ölték meg a zsinagógában. Egy Munkács melletti faluban élt egy őrült, aki néha bejött Munkácsra, a zsinagógába. Elmesélték neki, hogy Eizik Ackermann lánya egy gójhöz ment férjhez, gyakorlatilag ráuszították ezt az embert az apámra. Ez az őrült fogott egy hasábfát, ami a zsinagógában volt a kályha mellett, és halántékon ütötte apámat. Apám aznap éjjel meghalt. Ez borzasztó tragédia volt mindannyiunk számára. Az egész városban beszéltek, hogy a zsinagógában megöltek egy embert. Apámat a zsidó temetőben temették el Munkácson, zsidó szertartás szerint. Miután a családdunkkal ez a katasztrófa történt, anyámnak az egész vagyonon túl kellett adnia. Természetesen megváltunk a cselédtől. Ezután nem is tudom, miből és hogyan éltünk. Anyagilag nagyon nehéz volt. A gyerekek még nem kerestek. A legidősebb nővérünk, Margit már férjnél volt. Neki családja volt, és a saját családjáról kellett gondoskodnia. Az anyagi nehézségek miatt kénytelen voltam tizenöt éves koromban munkába állni. 1938 novemberében, húsz esztendő után visszatértek a magyarok [lásd: első bécsi döntés], és én kimaradtam az iskolából, mert az oktatás ettől fogva pénzbe került, anyám pedig nem tudott fizetni. 1939 áprilisától Roth nagybácsikám gyárában lettem gyári munkás. (Roth anyám húgának, Perlnek volt a férje.) A gyárban füzeteket, számviteli könyveket, zacskókat stb. gyártottak. Öt évig dolgoztam itt, 1944 áprilisáig, amíg be nem jöttek a németek [Magyarországot 1944. március 19-én szállták meg a németek. Lásd: Magyarország német megszállása. – A szerk.]. Tizenöt éves koromtól fogva naponta tíz és fél órát dolgoztam, nem volt valami könnyű. A munka nehéz volt, mindig állva dolgoztunk. A munkások zöme zsidó volt. A legjobb barátnőm egy zsidó lány, Frida volt, akivel a gyárban ismerkedtem meg. Áron bátyám egy üvegcsiszoló műhelyben dolgozott anyám bátyjánál, Jankelnél. Fülöp bátyám a kereskedelmi akadémia elvégzése után egy Munkács körzetében levő kis faluban, Hátmegen tanítószkodott [Hátmeg – kisközség volt Bereg vm.-ben 1891-ben 1400 rutén és német, 1910-ben 1600 rutén és magyar lakossal. Trianont követően Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Hugó először egy munkácsi szabónál tanult, aztán szabó lett. Sámuel, azaz Smil még iskolás volt.

1918-ig, az Osztrák–Magyar Monarchia idején nagyon liberális törvények voltak. A zsidókat másokkal egyenrangúnak tekintették, nem volt semmiféle megkülönböztetés. Ezért amikor azt mondták, hogy a magyarok visszajönnek, senki sem aggódott. Néhányan még örültek is, például az anyám. Húsz év alatt csak nem sikerült megtanulnia csehül, és emiatt egy kicsit ugrattuk is. De magyarul tudott, mert gyermekkorában magyar iskolába járt. Azt, hogy ez már a fasiszta Magyarország volt, nem vettük figyelembe. Tájékozatlanok voltunk, nem volt otthon rádiónk. Újságok voltak, de azokban nem írtak részletesen arról, mi történik Magyarországon, milyen szörnyű ott a helyzet. Csak később tudtuk meg, hogy mi az a magyar fasizmus. Borzasztó volt. Alighogy bejöttek a magyarok, rögtön megkezdődött a zsidóüldözés [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. A zsidóktól elvették az üzleteiket, vállalkozásaikat. Ez történt a férjem apjával is. Mindent át kellett íratni egy gójra, akinek ezért fizettek, mert máskülönben a tulajdont teljesen elvették volna. Szörnyű problémák voltak. A helyi lakosság igyekezett csehül beszélni 1939 után is, hogy kinyilvánítsa a magyarokkal szembeni ellenállását.

Amikor a gyárban dolgoztam, megismerkedtem a leendő férjemmel, Galpert Ernővel, vagy ahogy mi nevezzük, Arival. A zsidó neve Áron volt. Ari egyidős velem, Munkácson született 1923-ban. Az

apja, Galpert Ósiás haszid volt, Nyitrán, egy Pozsonytól nem messze levő szlovákiai városban végzett egy jesivában [Amikor Galpert Ernő apja a nyitrai jesivába járhatott, Nyitra még Magyarországhoz tartozott. – A szerk.], Munkácson pedig egy kis szatócsboltja volt. Ari anyját Perlnek hívták, a lánykori neve Kallus volt. Ő háztartásbeli volt, és segített a férjének a boltban. Ariék hárman voltak testvérek, Ari volt az egyetlen fiú, volt neki egy nővére és egy húga. Ari héderben és cseh elemi iskolában tanult. Miután elvégezte az iskolát, műszerészinásnak szegődött. Amikor bejöttek a magyarok, a lakatosműhely tulajdonosának, egy zsidó embernek át kellett adnia valakinek a műhelyt, és Ari munka nélkül maradt. 1941-ben fölvtették Roth gyárába műszerésznek, és mi 1943-ban már jóban voltunk. Húsz évesek voltunk akkor. Ez már a német megszállás idejében volt. Ari járt hozzánk, én is voltam náluk. A családjuk hasonló volt, mindkét család nagyon vallásos volt. Együtt dolgoztunk, minden nap találkoztunk, sétáltunk munka után. Akkor már mindenkit arra kötelezték, hogy sárga csillagot viseljen. Mi már akkor elhatároztuk, hogy a sorsunkat összekötjük, de a körülmények nagyon nehezek voltak, és nem volt mód rá. Vártuk, mi lesz.

1939-ben elkezdődött a háború Lengyelországban. Az élet a magyarok alatt nagyon nehéz lett. Minden nagyon drága volt, majdhogynem éhen haltunk. De a legszörnyűbb időszak 1941-ben kezdődött, amikor Németország megtámadta a Szovjetuniót. Magyarország Németország szövetségese volt. Majdnem minden élelmiszert jegyre adtak [lásd: jegyrendszer Magyarországon]. A zsidóknak nem adtak élelmiszerjegyet. A feketepiacon mindent meg lehetett venni, csak nagyon drágán, számunkra elérhetetlen volt [A közellátási hivatalok sokszor hátrányosan megkülönböztették a zsidókat, itt is erről lehetett szó. Ez elsősorban azt jelentette, hogy a zsidó kereskedők nehezebben jutottak hozzá az áruféleségekhez. De a zsidó lakosság is megkapta az élelmiszerjegyeket, és a pluszszükségleteket más is a feketepiacon szerezte be. A jegyre kapható élelmiszerfélék tekintetében 1944 májusától diszkriminálták a zsidó lakosságot. Lásd: jegyrendszer. – A szerk.]. Emlékszem, egyszerűen éheztünk. Valószínűleg éhen is haltunk volna, ha nem lett volna a nővérem, Margit. Margit otthon dolgozott. Nagyon művelt volt, tökéletesen tudott franciául és németül, bármilyen iratot le tudott fordítani, amit hoztak neki. Margit fordított, kérvényeket írt, bármilyen munkát megcsinált, olyan volt, mint egy „földalatti” ügyvéd. Kitűnően hegedült. Istenem, milyen tehetséges volt! És nem keresett rosszul, néha még nekem is jutott a munkájából. Olykor jöttek emberek vidékről, és nem tudták, hova kell menni beadni a kérvényt. Adtak nekem valami aprót, hogy vigyem el a kérvényüket, és adjam le a városi hivatalokba. 1943 különösen szörnyű év volt, nagyon éheztünk. Kenyér helyett kukoricalisztet vettünk, ami sokkal olcsóbb volt. Kukoricalepényt csináltunk, az volt a fő táplálékunk. Margitnak volt egy nagyon szép kisfia, én vigyáztam rá, mert a nővérem mindig nagyon elfoglalt volt.

1942-ben a magyarok kezdték elvinni a fiatal férfiakat munkaszolgálatra. A munkaszolgálatosokat a frontvonalakra vitték, ahol fasiszta csapatok voltak. Lövészárkot ástak, védővonalat építettek. A bátyáimat is, Dávidot és Hugót elvitték munkaszolgálatra. Mindketten 1942-ben haltak meg. Csak annyit tudunk, hogy Dávid valahol Ukrajnában halt meg, de hogy Hugó hol halt meg, nem tudjuk. Áron, aki Jankel műhelyében dolgozott, 1942-ben úgy döntött, hogy a Szovjetunióba szökik. Sikeresen átért a határon. Ott a szovjet határőrök letartóztatták törvénytelen határátlépésért, és a Gulagra küldték. Őket nem érdekelte, hogy Áron a fasiszták elől menekülő zsidó. Áron a szovjet Gulagon halt meg, 1943-ban.

1944 áprilisában bezárták Roth gyárát, ahol dolgoztam. Az összes munkácsi zsidót gettóba zárták. Munkácson két gettót létesítettek. Nekünk nem kellett átköltöznünk, mert a mi utcánk az egyik gettó közepére esett. Margit nővérem a fiával, aki akkor kilenc éves volt, a másik gettóba került. Egyáltalán nem tudtunk érintkezni egymással, mivel mindkét gettó körül volt kerítve, a kerítés mentén pedig járőrök voltak. Mi anyámmal és a legkisebb testvéremmel, Smillel a saját házunkban maradtunk. Akkor még nem tudtuk, hogy a három bátyám már meghalt. Szeréna nővérem Moszkvában volt, Fisl bátyám Angliában. Már nem emlékszem pontosan, mennyi ideig voltunk a gettóban, azt hiszem, néhány hétig [Kb. 4-5 hétig tartózkodtak a városi zsidók a város zsidónegyedében kijelölt gettóban. – A szerk.]. Nem mehettünk ki a gettóból, de egyéb korlátozás nem volt. Éhezünk. Néha a falusiak, akik ismerték a családjunkat, hoztak nekünk valami ennivalót.

Egy idő után kezdték mondogatni, hogy koncentrációs táborba visznek minket. Aztán hivatalosan is fölszólítottak, hogy készítsünk össze valamennyi élelmet az útra, de ne sokat. Aztán a gettó összes lakóját beterelték egy téglagyárba. És ott, a téglagyár udvarán, nem is tudom, hány napot a szabad ég alatt töltöttünk. Onnan a vagonokhoz hajtottak minket, és Auschwitzba szállítottak. Zsúfolt vonaton utaztunk körülbelül egy hétig. Ételt egyáltalán nem kaptunk az úton. Ez 1944 áprilisában volt [A munkácsi zsidókat május 19–24. között deportálták, kilenc transzportban. – A szerk.]. Amikor megérkeztünk a koncentrációs táborba, fogalmunk sem volt, hogy hova érkeztünk. Később tudtam meg, hogy Auschwitzba.

Még csak nem is utaztam egy vagonban az öcsémmel. Nagyon szerettem volna a barátnőmmel, Fridával együtt utazni, az öcsém pedig az ő barátaival akart maradni. Auschwitzban elválasztottak anyámtól. Az örök azt kiabálták, hogy a fiatalok és az öregek külön sorba álljanak. Azt mondták, hogy őket kocsival fogják vinni. Megöleltem anyámat: „Nemsokára találkozunk!” Soha többé nem láttuk egymást. Anyám már az első nap meghalt Auschwitzban, rögtön a gázkamrába vitték. Az öcsémmel a koncentrációs táborban a fürdő előtt találkoztam. A fiúk ott külön álltak, és ő odakiáltott nekem valamit. Azt mondtam neki, hogy majd később beszélünk. Hiszen mi azt hittük, hogy találkozni fog a család, nem tudtuk, hova kerültünk. Azt hittem, hogy valahol dolgozni fogunk. Többé nem láttam az öcsémet. Smil öcsém az éhség okozta hasmenésben halt meg az unokatestvérünk, Ackermann Cvi kezei között. (Cvi apám bátyjának, Izidornak volt a fia.) Cvi erről nekem később mesélt. Margit is meghalt. Ő fiatal volt és életerős, és az élők között maradhatott volna – a németek nem semmisítették meg azt, aki még tudott dolgozni. De ő a kisfiával volt ott, a gyerekeket pedig rögtön a gázkamrába küldték. Nyilván, nem akarta elereszteni magától a fiát, hiszen anya volt, és nem tudta a fiát egyedül a halálba küldeni. Így együtt haltak meg.

Három hónapig voltunk ott, kimerítő munkát végeztünk, éhezünk. Ez az életem nagyon nehéz szakasza, és már beszéltem róla, amikor a Spielberg Alapítványnak adtam interjút [Steven Spielberg a „Schindler listája” c. film forgatása után alapította meg a „Survivors of the Shoah Visual History Foundation” nevű szervezetet, amely videóinterjúkat készít holokauszt-túlélőkkel, elsősorban a háború alatti élményeikről. – A szerk.]. Képtelen vagyok mindezt újra felidézni. Aztán engem a barátnőmmel együtt átvittek egy munkatáborba, Reichenbachba. Ez a város 1945 után Kelet-Németországhoz [Német Demokratikus Köztársaság] került. Ott már valamivel jobb körülmények között éltünk. Rádióalkatrészeket szereltünk össze. A munka nem volt nagyon megterhelő, de éhezünk, és borzasztóan le voltunk gyengülve.

1945. május nyolcadikán észrevettük, hogy nincs őrség a lágerben. Az utcákon szovjet tankok jelentek meg. Így tudtuk meg, hogy vége van a háborúnak. Nehéz leírni a boldogságunkat. A lágerben meg voltunk fosztva minden információtól. Már aznap eleresztettek, egyszerűen eltűnt az őrség, és bárki oda mehetett, ahova akart.

Én a barátnőmmel, Fridával elindultam hazafelé. Mi ketten együtt mentünk a koncentrációs táborba, együtt dolgoztunk a koncentrációs táborban, egy fekvőhelyen aludtunk, és együtt is tértünk vissza Munkácsra. Miután elhagytuk a lágert, az első két hétben Reichenbachban egy kiürült német lakásban laktunk Fridával, valami alkalomra vártunk, hogy hazajuthassunk. Aztán jöttek a csehszlovák Vöröskereszttől, csehszlovák állampolgárokat kerestek. Mi csehszlovák állampolgárnak tekintettük magunkat, mert azt feltételeztük, hogy Magyarország átmenetileg foglalta el Kárpátalját. Beszéltünk csehül, és úgy gondoltuk, hogy ez elég bizonyíték arra, hogy csehszlovák állampolgárok vagyunk. Elvittek minket Csehszlovákiába, Trutnovba, ez az első határ menti város, onnan pedig tovább Ostravába, Ostravából Pozsonyba. Pozsonyból Budapesten keresztül mentünk haza. Sehol sem kellett fizetnünk, elmondtuk, hogy koncentrációs táborból jövünk, és mindenhol adtak ennivalót az útra. Megérkeztünk Budapestre. Budapesten elmentünk a zsinagógába. Ott megmondták, hova menjünk. Egy zsinagógába mentünk. Volt ott egy nagy épület, ami valószínűleg jesiva volt korábban [Elképzelhető, hogy Tilda a Kazinczy utcai zsinagógára gondol, amiben ma is működik jesiva. – A szerk.]. Megvizsgáltak minket, naponta háromszor kaptunk enni, aztán néhány nap múlva hazaküldtek. Összeverődött ott egy társaság munkácsi fiatalokból, velük együtt utaztunk haza. Munkácsra érkezvén, találkoztunk Frida udvarlójával, Vojtával, aki együtt volt munkaszolgálatos Arival Ausztriában. Együtt tértek vissza Munkácsra. Amikor Munkácsra értek, még nem voltak ott a zsidók, még senki sem érkezett vissza a lágerekből. Akkor Ari önkéntesnek jelentkezett a Szovjet Hadseregbe [akkor még: Vörös Hadsereg]. Azt mondta, hogy harcolni akar még, megbosszulni a fasisztákon, amit tettek. 1945 áprilisában vonult be a hadseregbe, hiszen nem tudhatta, hogy nemsokára vége a háborúnak. Aztán a háború után már nem eresztették haza, mert akkor hadköteles korúnak számított. Kárpátalja a Szovjetunióhoz került, és Ari sorkötelesnek számított. Három évet vártam rá: egy évet a lágerben, két évet a háború után. 1947 márciusában szerelték le.

Mire hazaértünk, Ari már a szovjet hadseregben volt, és Vojta megadta nekem a tábori postacímét. Ez 1945-ben volt. Írtam neki, de a levelek akkor sokáig voltak úton. Az első levelét 1945. november hatodikán kaptam meg. Végig leveleztünk. Elküldtem neki a fényképemet, ami akkor készült, mikor hazaértem. Azt írtam rá, hogy „Az én drága Arimnak”. Ari megőrizte a képet, és most a családi albumban van.

Otthon megtudtam, hogy Szeréna [nővér] Ungváron él. Rögtön elmentem a városi pártbizottságra, ott volt az egész városban az egyetlen telefon, és megkértem, hogy hívják fel Szerénát, és mondják meg neki, hogy itt vagyok. 1945 júniusában a nővérem magához vett, Ungvárra. Neki hatszobás lakása volt. Szeréna a területi pártbizottságon dolgozott, a nőbizottság osztályvezetője volt. Jól élt, mindennel el volt látva, bőven volt ennivalója, hosszú idő után először laktam jól.

1945-ben visszatért Angliából Fülöp bátyám, aki a szabad csehszlovák hadtestben szolgált Angliában a háborúban, de a háború után nem akart Angliában maradni. Elhatározta, hogy hazajön. Nem tudta, hogy milyen a szovjethatalom. Ő is Szerénához költözött. 1946-ban elvett egy ungvári zsidó lányt. Surának [Sárának] hívták, a családneve Lebi volt. Annak ellenére, hogy ezek már a

szovjet idők voltak, Fülöp és Sura esküvője hagyományos zsidó esküvő volt, hűpével. Egy idő után kiutaltak nekik egy lakást. Fülöpnek és Surának két gyermeke született, Alekszandr és Vera. Fülöp mérnökként dolgozott egy gépgyárban. Hosszú betegség után halt meg Ungváron, 1987-ben. A városi temető zsidó részlegében temették el zsidó szertartás szerint. Halála után a felesége és a gyerekei kivándoroltak Kanadába, ott él a sógornóm nővére.

Nagyon szerettem volna belépni a kommunista pártba, ezt diktálta a lelkiismeretem. Hiszen keveset éltem még a szovjet rendszerben, és idealista voltam. Hittem a szovjet propagandának, hogy a Szovjetunióban mindenki egyenlő, és nincs elnyomás és nemzetiségi szegregáció, mint ahogy ez nálunk [Kárpátalján] volt 1938 után. A kommunizmus eszméje nagyon vonzott, de amit a Szovjetunióban hívtak kommunizmusnak, annak ehhez semmi köze nem volt. Csak épp ezt akkor még nem tudtam. A kerületi pártbizottság titkára egy munkácsi férfi volt, családjunk régi barátja. Ajánlólevelet régi munkácsi kommunisták adtak, akik jól ismerték Szerénát, és ismertek engem is. Szinte egy nap alatt párttag lettem. A nővérem beíratott egy három hónapos párttanfolyamra, hogy legalább ukránul tanuljak meg. Könnyen ment. A tanfolyam után elmentem dolgozni. Először a megyei élelmezésügyi osztályon dolgoztam [Nem világos, hogy a megyei tanács egyik osztályáról van-e szó, vagy a megyei pártbizottság egyik osztályáról. – A szerk.], az élelmiszernek a boltok közötti elosztása volt a feladatom meggyeszte. Keresztül-kasul bejártam az egész megyét, de semmilyen közlekedés nem volt akkoriban. Nem tetszett nekem a munka. Akkoriban a városi kereskedelmi osztály vezetője egy Braun nevű zsidó volt. Mondta, hogy menjek át hozzájuk. Átmentem hát a városi kereskedelmi osztályra, a közétkeztetési részlegre. 1948-ig dolgoztam ott [Itt sem tudjuk eldönteni a rendelkezésre álló információk alapján, hogy a városi tanács vagy a városi pártbizottság egyik osztályáról van-e szó. – A szerk.].

1947 márciusában Ari leszerelt. Rögtön hozzám utazott, Ungvárra. Szerénánál laktunk Arival. Április végén elhelyezkedett műszerészként az Utilprom termelési hulladék feldolgozó üzemben. Az esküvőnk sajátosan alakult. Április harmincadikán elmentünk sétálni, hogy megnézzük, hogyan díszítik föl a várost május elsejére. Sétáltunk, és séta közben egyszer csak elhatároztuk, hogy elmegyünk a házasságkötő irodába. Igazolvány volt nálunk. A házasságkötő iroda vezetője azonnal bejegyezte a házasságunkat. Egy egyszerű dokumentumot kaptunk, lefényképeztünk az utcai fotósnál, aztán külön-külön elmentünk a saját munkahelyünkre május elsejét ünnepelni. Ari hamarabb ért haza, mint én, és mondta a nővéremnek, hogy aznap összeházasodtunk. Ilyen volt a mi esküvőnk. Nemsokára a barátnőm, Frida is férjhez ment Vojtához. Ők az 1970-es években elmentek Izraelbe, és azóta is ott élnek. Már öregecskék, mint mi.

Ari elment tanulni egy esti iskolába. A munkahelyén belépett a pártba. Elvégezte a tíz osztályt, és jelentkezett az Odesszai Gépészeti Főiskola gépészkarára, levelező tagozatra. Az az üzem, ahol dolgozott, lett később a „Bolshevik” gyár. Ungváron egy olyan gyár, amelyben nyolcszáz ember dolgozik, nagy gyárnak számított. Ari ott dolgozott főmérnökként, amíg nyugdíjba nem ment. Mi ketten sosem titkoltuk, hogy zsidók vagyunk. Minden kérdőívre ráírtuk, hogy az anyanyelvünk jiddis. Azt is beírtuk, hogy a háború alatt én koncentrációs táborban voltam, Ari pedig munkaszolgálatos volt, bár sokan, akik a Szovjetunióban éltek, általában megpróbálták ezt eltitkolni.

1948-ban elküldtek egy kilenc hónapos párttanfolyamra, utána pedig a megyei végrehajtó bizottsághoz kerültem. Ott is az élelmezésügyi osztályon dolgoztam, 1949-től 1985-ig [Az

információk alapján nem lehet eldönteni, hogy a megyei tanács vagy a megyei pártbizottság élelmezésügyi osztályáról van-e szó. – A szerk.]. Bevallom, mindenféle idők jártak. 1948-ban kezdődött a „kozmodopolitizmus” elleni kampány [lásd: kozmodopolitizmus elleni harc; koncepciók perek]. Sokat olvastam erről az újságokban, de engem nem ért bántódás, és nem éreztem, hogy hozzám bárki is rosszabbul viszonyult volna, mert zsidó vagyok. Emlékszem az 1953 januárjában zajló orvosperre is, szörnyű időszak volt. Embereket kényszerítették arra, hogy nyilvánosan ítéljék el a gyilkos orvosokat. Például a családnk egy barátját, egy zsidót, a kommunista Rotmant arra kényszerítették, hogy nyilvánosan ítélje el az orvosokat. Mivel megtagadta, elbocsátották a munkahelyéről. De engem senki sem kényszerített ilyesmire. Mintha burokokban születtem volna!

Milyen nehezen viseltük Sztálin halálát! Hogy sírtam! Istenem, mi volt ott! Mindenki zokogott. Aztán később, mikor Nyikita Hruscsov fölszólalt a huszadik pártkongresszuson, megtudtuk, miket művelt Sztálin igazából [lásd: az SZKP XX. kongresszusa; Hruscsov beszéde a XX. pártkongresszuson]. Csak miután Hruscsov elmondta, hogy miket tett Sztálin, akkor nyílt ki a szemünk. Mindent elhittünk. Nem lehetett nem elhinni, hiszen láttuk, mi folyik itt. Mind tudtuk, de nem akartuk elhinni, hogy ez igaz. Egyszerűen nem akartunk belegondolni. Mint a strucc, úgy dugtuk a fejünket a homokba, igyekeztünk nem gondolni erre.

Amikor 1956-ban a szovjet csapatok bevonultak Magyarországra [lásd: 1956-os forradalom], elhittük a szovjet propagandának, hogy a németek el akarják foglalni Magyarországot, és a magyarokat meg kellett védeni. De amikor 1968-ban a szovjet csapatok bevonultak Csehszlovákiába [lásd: prágai tavasz (1968)], akkor már nagyon fölháborodtunk. Hiszen láttuk, hogyan próbálkoztak a csehek a maguk rendszerének átalakításával, és nagyon szimpatizáltunk velük. Nagyon sajnáltuk, amikor a csehek demokratikus berendezkedését megdöntötték a szovjet csapatok. De mit lehetett tenni? Moszkvában legalább voltak emberek, akik nyíltan fölálltak, hogy nem értenek egyet a szovjet kommunista párt csehszlovákiai politikájával. Mi itt nem voltunk ilyen hősök, mi suttogva méltatlankodtunk a konyhában, családi körben, féltünk a megtorlásoktól. A Szovjetunióban, ha valaki nem értett egyet a párt fő irányvonalával, az bűnténynek számított, ezt mindenki tudta.

Az élet nem állt meg. Kaptunk lakást, beköltözködtünk, berendeztük. 1951-ben született a fiunk, Pjotr. A zsidó neve Pinkász. Apám apai nagyapja után neveztük el így. 1955-ben született a második fiunk, Jurij. Fölfogadtunk a gyerekeknek egy dadust, Palanya nénit, egy idős pravoszláv asszonyt, aki nagyon vallásos volt. Mindig korholt minket: „Miért nem nevelitek a gyerekekbe az istenhitet? Na majd fogom én ezt a Pjotrt, és megkeresztelem.” De mi csak nevettünk ezen. Az igazat megvallva, mi nem voltunk vallásosak. Nem jártunk a zsinagógába, még zsidó ünnepeken sem. A szovjethatalom üldözte a vallást. Mi a férjemmel állami hivatalban dolgoztunk, párttagok voltunk. Nem engedhettük meg magunknak, hogy vallásosnak mutatkozzunk. Ezenkívül, egy olyan háború után, amiben azt láttuk, hogyan irtják ki a zsidókat csak azért, mert zsidók, komolyan megrendült a hitünk egy olyan istenben, aki mindezt megengedhette.

A fiainkat úgy neveltük, ahogy a szovjet gyerekeket nevelték. Kisdobosok, úttörők, komszomoltagok voltak. Orosz iskolában tanultak. Otthon magyarul beszéltünk, de magyarul nagyon rosszul tudnak, bár tudnak beszélni magyarul, ha muszáj. Ezenkívül még angolul tanultak mindketten. A jiddist a családban gyakorlatilag nem használjuk. Egyáltalán nem! De ők tudtak a zsidó hagyományokról. A zsidó ünnepeket sohasem felejtettük el, de nem tartottuk őket. Zsidó

ünnepeken elmeséltük a gyerekeinknek, hogy miről szólnak ezek az ünnepek. Megmutattuk nekik, milyen játékokat játszottunk mi annak idején. Hagyományos zsidó ételeket főztem. Nagyon gyakran készítettem töltött halat [gefilte fis – lásd: halételek], a gyerekeim imádták. Szombaton húslevest főztem. Sóletet is sokszor csináltam, ezt a mai napig szeretik a gyerekeim. Így hát próbáltuk a gyerekeinket a zsidó hagyományokra megtanítani, amennyire csak tőlünk tellett. A gyerekeim pontosan tudták, hogy mi az a Ros Hásáná, hogy böjtölni kell Ros Hásáná előtt [Ros Hásáná előtt nem kell böjtölni, viszont Ros Hásáná utáni els nap Gedalja böjtje, amely egy kisböjt, napfelkeltétől napnyugtáig tart. – A szerk.] és Jom Kipurkor, és akkor az Isten minden bűnödöt megbocsátja. De mi otthon nem böjtöltünk. Elmeséltük a gyerekeknek, hogyan néz ki a szédereste. Mi mindezt tudtuk, hiszen mi ebben nőttünk föl, ebben éltünk. Amikor már nagyok voltak, főztem nekik Ros Hásánakor ebédet cimesszel, hallal, mindennel, ami kell hozzá. Úgy gondolom, hogy a lelkiismeretem tiszta lehet: átadtam a fiaimnak a zsidó tradíciókat, azt, amit tudniuk kell. Aztán hogy hogyan élnek, az már az ő dolguk. Nem mondom, hogy mi nagyon beléjük tápláltuk volna a vallásos gondolatokat, de igyekeztünk, hogy megismerjék a hagyományokat. A legfontosabb pedig az, hogy ők mindezt nagyon szeretik.

Az iskola befejezése után Pjotr Leningrádba ment, fölvételizett az egyetemre. Ezekben az években tombolt az antiszemitizmus, és én nem akartam, hogy a fiamat ez érintse. Oroszországban az antiszemitizmus nem volt olyan erős, mint Ukrajnában. Pjotr ezüstéremmel végezte el az iskolát [a tízosztályos iskolát], sok diákolimpia győztese volt. Lehet, hogy ez is közrejátszott abban, hogy fölvegyék a leningrádi műszaki egyetem mérnök-fizikus karára. Nagyon szeretett zsidó íróktól olvasni. Van nekünk Sólem Aléhem [1859-1916, oroszországi jiddis nyelvű író], mindet nagy élvezettel olvasta. Általában véve, Pjotr nagy tudású, művelt ember. Az egyetem elvégzése után Ungvárra irányították, a műszergyárban lett mérnök. A peresztrojka során, az 1980-as évek végén bezárt a gyár. A fiam egy internetes cégnél helyezkedett el. Később házasodott, egy kolléganőjét vette el, aki elektromérnök. Gyermeük nincs. A fiamnak van egy barátja, aki kivándorolt Németországba, és rávette, hogy menjen oda. Természetesen mi azt szeretnénk, ha a fiunk a közelünkben lenne, de ő dönti el, hogyan alakítja az életét. Most a feleségével Frankfurt am Mainban él, a Siemens cég tanfolyamára jár. Miután befejezi, állást kap a cégnél.

A kisebbik fiunk, Jurij a Lvovi műszaki egyetem villamosmérnöki karát végezte el. Egy ideig a műszergyárban dolgozott, most pedig a Heszednél van. Jurij is nő, van egy fia, Filip, aki 1976-ban született, ő a mi egyetlen unokánk. Jurij a bátyám után nevezte el Filipnek. Egyik fiunk felesége sem zsidó, de mindketten boldogok a házasságukban, egy anyának pedig ez a fontos.

Sok barátunk volt, nagyrészt zsidók. A legjobb barátaink, Frida és a férje, Vojta Ungváron éltek, mielőtt kimentek volna Izraelbe. Lettek új barátaink is. A mi házunk mindenki előtt nyitva állt. A barátainkkal megünnepeltük a születésnapokat, a szovjet ünnepeket, szerettünk összejönni, vidáman eltölteni az időt. Beszélgettünk, táncoltunk, énekeltünk. Mára kiürült a házunk. Sok barátunk külföldön él, és ritkán találkozunk velük, nem is minden évben. Sokan pedig már nincsenek az élők sorában. Meghalt Szeréna is, Ungváron, 1971-ben. A központi városi temetőben van eltemetve. Szeréna ateista volt, úgyhogy nem csináltunk neki zsidó temetést.

Este, munka után szerettünk összegyűlni a vacsoránál, az egész család ott volt, megvitattuk a híreket, elmeséltük egymásnak, mi történt velünk aznap. A hétvégeken nagyokat sétáltunk. A fiaink szívesen jöttek velünk. Nyáron volt, hogy délre mentünk, a tengerhez, volt, hogy kivettünk

egy szobát valamelyik kárpátaljai faluban, és ott töltöttük a szabadságunkat. Szerettünk az erdőben bókászni, a folyóban úszni. Néha csak a családdal mentünk, máskor a barátaink is csatlakoztak hozzánk a családjukkal. Amikor a férjem munkahelyén az 1970-es évek elején lehetőség nyílt telket bérelni, tűzbe jöttünk a lehetőségtől. A saját kezünkkel építettünk egy kis házat, és azóta ez a kikapcsolódásunk kedvenc színhelye. Gyümölcsfákat, bokrokat, virágokat ültettünk. Mindannyian szerettünk a kerttel foglalkozni, de nekünk most már nincs hozzá erőnk, most már Jurij kertészkedik.

Amikor az 1980-as években elkezdődött a zsidók tömeges kivándorlása Izraelbe [Néhány ezer, többnyire magyarul beszélő szovjet zsidó – főleg beregszászi, huszti, munkácsi, ungvári és nagyszöllősi lakosok – az 1970-es évek végén engedélyt kapott az Ukrán SZSZK Kárpátontúli területének elhagyására. – A szerk.], mi nem akartunk elmenni. Már nem voltunk olyan fiatalok, nem ismertük a nyelvet, és ebben a korban nagyon nehéz új életet kezdeni, új barátokat szerezni. Mi nem ítéltük el az elutazókat, végül is mindenkinek magának kell döntenie. Ha a fiaink odaköltöztek volna, akkor persze velük mentünk volna. De őket sem nagyon vonzotta a gondolat. Így hát itt maradtunk.

A peresztrojkanak örültünk, hogyan is lehetett volna másként! Izraelben élt a férjem mindkét testvére, ott voltak a barátaink. A peresztrojka előtt még csak levelezni sem tudtunk velük. Mi a férjemmel elég magas beosztásban dolgoztunk. Mindketten párttagok voltunk, és számunkra a kapitalista országok állampolgáraival való levelezés nem lett volna szerencsés. A legjobb esetben is kizártak volna minket a pártból, és elbocsátottak volna a munkahelyünkről. A rokonokkal csak Magyarországon tudtunk találkozni, Kárpátalja lakói ugyanis különösebb nehézségek nélkül mehettek Magyarországra.

Amikor 1987-ben találkoztunk a férjem testvéreivel Budapesten, mondtuk nekik, hogy ha a peresztrojka így folytatódik, akkor a következő évben elutazhatunk hozzájuk, Izraelbe. Ők csak nevettek, és azt mondták, hogy a Szovjetunióban ez lehetetlen. És mi egy évvel később, 1988-ban voltunk először Izraelben. Összegyűlt az egész család, és az első tóosztot Gorbacsovra mondtuk, hogy ilyen lehetőséget adott számunkra. Hihetetlen volt, a csodák csodája, hogy nekünk lehetőségünk nyílt a Szovjetunióból Izraelbe utazni! Aztán még négyszer voltunk Izraelben. Izrael csodálatos ország, a lakosai hozták létre a semmiből, és büszkéek is lehetnek rá. A zsidó fiatalok nagy hazafiak. Büszkén töltik le a kötelező katonai szolgálatot, és nem próbálnak meg kibújni alóla, mint itt, nálunk. Az ottaniak becsben tartják a saját történelmüket. Kár, hogy nincs béke ezen a csodálatos földön. Isten próbára teszi a zsidókat azzal, hogy nehéz körülményeket teremt számukra, akár csak a második világháború alatt.

Az egyetlen unokánk, Filip Izraelbe ment tanulni. Korábban ilyesmire nem volt lehetőség. Ez 1994-ben volt, akkor ő tizennyolc éves volt. Sportorvosi szakon tanul a Wingate Egyetemen, Netanjában. Most negyedéves, nagyon jól megy neki. Örülünk, jól tettük, hogy elengedtük.

A peresztrojka kezdetével szinte azonnal elkezdődtek a változások Ungvár zsidó életében. A zsidók elkezdtek összejárni, rájöttek, hogy van lehetőségük beszélgetni, zsidó dolgokkal foglalkozni. A peresztrojkáig a zsinagógába csak elvétve jártak, félig üres volt. A peresztrojka után, 1995-ben Ari is elkezdett zsinagógába járni, nem azért, mert hívő, hanem azért, hogy beszélgesse, találkozzon emberekkel. Azelőtt nem járt zsinagógába. A Heszed 1999-ben nyílt meg. Ari mindig azt mondja: „Akármennyire is szidják ezt a kormányt, nekem az a véleményem, hogy ameddig a zsidóságot

békén hagyja, addig jó kormány.”

Nekünk nagyon sokat segít a Heszed. Először is, anyagilag mi nagyon szűkösen élünk. Amikor a Heszed igazgatója följánlotta, hogy ebédeljünk ott, nekem ez nagyon visszatetszőnek tűnt, nem akartam oda járni. De mára már hozzászoktam ezekhez az ebédekhez, és örülök annak, hogy nem kell minden nap főznöm, ellustultam. Szombaton és vasárnap persze főzök. Az is lehet, hogy nem is lustultam el, csak érzem a korom. Most anyagilag is rendben vagyunk: ebédet kapunk, időnként valami ruhát is. De a legfontosabb a Heszedben az, hogy újjáélesztették a kulturális életet, csodálatos irodalmi, zenei programokkal. Jól érezzük magunkat a Heszedben, már mindenkit ismerünk. A nők szoktak otthon készített finomságot hozni, jóleső érzés megkóstolni egymás süteményeit, megdicsérni egymást. A Heszed legfontosabb hozadéka az, hogy a zsidók összejöhetnek és beszélgethetnek itt. Nekünk senkink sem maradt a barátaink közül. Koncertekre járunk, emberekkel találkozunk. Nekem ez nagyon jól esik. Még jiddisül is beszélünk ott néha. Csak úgy, viccből, néha Arival is váltunk néhány jiddis szót. Nekem mindez nagyon hiányzott. Arit érdekelni kezdték a számítógépek, és számítógépes tanfolyamra jár a Heszedben. Neki ez nem csak élvezetes időtöltés, hanem így az unokájával is tud levelezni az interneten keresztül.

Bár ki sem mozdultunk innen, mégis több országban is élünk. Most a független Ukrajnában élünk.